

VÉGH BALÁZS BÉLA

KULTÚRAVÁLTÁS

A NAGYKÁROLY KÖRNYÉKI SVÁBOKNÁL

■ A Nagykároly környéki svábok művelődéstörténetében a letelepítésüket követő három évszázad alatt felemás folyamatként ment végbe az akkulturáció, amely esetükben sem más, mint átváltás egyik kultúrából a másikba. A már megtörtént nyelv- és kultúraváltás javára írható, hogy a feladott német-sváb és a felvett magyar nyelv a hozzájuk tartozó kultúrával egyetemben hasonló egyetemes emberi kérdésekre és törekvésekre keresi a választ: az ember helye a földi világban, lét és elmúlás, egyén és közösség viszonya, a szerzett tapasztalatok továbbadása, a tárgyi valóság megfogalmazása nyelvi szimbólumokkal. Mint minden emberi közösség és önszerveződő csoportosulás, az áttelepített német-sváb etnikum is megkísérelte létrehozni a saját mikrotársadalmi-kulturális rendszerét, amelyben a csakis rá jellemző sajátosságokkal együtt vannak jelen az emberi kultúrának mint egésznek az alkotóegységei: a technológiai és az ideológiai elemei. Egyfajta dilemmahelyzetet teremtett a kultúraváltó közösség számára az, hogy a korábbiakhoz képest megváltoztak a környezeti adottságok, az új földrajzi régió felkínálta megélhetési források, az általuk meghatározott tevékenységek. A korábbi monokulturalitás után hirtelen többkultúrájú közegben találták magukat, meg kellett tapasztalniuk az őket körülvevő magyar lakosság kultúrájának eltérő felépítését: sajátos egzisztenciális körülményeik és történetiségük folytán egyedinek és összeférhetetlennek tűnhetett a németországi sváb és a szatmári magyar kultúra. Erre a felemás helyzetre frappáns válasz lehetett volna a kulturális pluralizmus, vagyis a kettős kultúrában való létezés; a német-sváb nyelv és kultúra megőrzése mellett a magyar nyelv és kultúra felvétele. Ám a valóságban más ter-

mészetű ambíciók érvényesültek, akkoriban a kultúra elemi szükségleteket elégített ki, inkább a szükségletfokozás és a hiányosság-kompenzáció funkcióit kamatoztatta az útkereső közösség, és úgy váltott nyelvet, hogy közben ragaszkodott saját kulturális mintázataihoz. Ruth Benedict angol antropológus szerint az emberi élet mindig is hátrált, saját történetiségű közösségekben zajlott, amelyek kialakították külső és belső adottságaiknak megfelelő viselkedési szabályrendszereiket, amelyeket kulturális mintázatoknak (pattern of culture) nevezett el.¹ Ezek határozzák meg végeredményben az egyes kultúrák karakterét, egységét. A kultúra alap- vagy természetes állapotában fel sem tűnik a benne rejlő különlegesség az egyén számára. Akkor értékelődik fel és nő meg a sajátos karakterjegyek szerepe, amikor különböző kultúrák találkoznak, kerülnek egymás mellé. A népcsoport egyedeiben általában ilyenkor tudatosodik a sajátos és az idegen ellentéte, és értékelődik fel az autochton jelleg. A bajorországi Württemberg tartományból származó svábok Nagykároly környékére érkezve ismeretlen élethelyzetbe kerülnek, a szatmári régióban történő letelepítésükkel elveszítik azt a viszonylag kompakt nyelvi-kulturális közeget, azt az otthonosságérzetet, amely szülőföldjükön körülvette őket, és nyelvjárászigetként kellett berendezkedniük a magyar nyelv és kultúra idegen tengerében. Nem volt az új körülményekre érvényes kulturális mintázatuk, ezt saját maguknak kellett kialakítaniuk, mivel az eredeti német-sváb identitáshoz, kizárólag a saját nyelvhez és kultúrához való túlzott ragaszkodás teljes elszigetelődést jelentett volna; egyszerre bezárkózást a hagyományba, a múltba és elzárkózást a fejlődéstől, a jövőtől. A nyelvi és kulturális

identitást tápláló őshaza (Urheimat) földrajzilag nagyon távol volt ahhoz, hogy segíthessen, fenntartója és életetője lehessen az idegenbe került német-sváb közösségnek. Egyébként is abban az időben alig volt megfelelő lehetőség a kapcsolattartásra, egyáltalán a szellemi érintkezésre. Az önellátó kultúra megteremtése és őrzése rengeteg energiáját emésztette volna fel a közösségnek, perspektivikusan pedig ellehetetlenítette volna a fennmaradását. A kultúra biztonságos központja, a szülőföld centrumként az össznémet identitást képviselte, az új, periféria helyzet csupán a csoportidentitás fenntartására volt elegendő, viszont egyik sem elégítette ki az énonozottság kreatívabb elvárásait, szabadságigényét. A közösségi identitás megrendülése hatással volt az éntudatra is. A mi-tudat összetartozásként, tagsági viszonyként értelmezi a közösséghez és a megfelelő kultúrához tartozást. Ez a magától értendő hovatarozás inkább az egyén tudatküszöbe alatt, cselekvésirányító önelképzelésén kívül keresendő, és csak akkor tudatosodik és értékelődik fel, ha valamilyen külső hatás éri (beavatási rítus, veszélyeztetettség, idegen kultúrával való találkozás).² Ebben a helyzetben a sváb közösség az egyetlen ésszerű megoldást választotta: nyitást a magyar nyelv és kultúra felé. Így a teljesen zárt nyelvi és kulturális szigetből nyitottabb félszigetté vált, szabaddá téve az utat bizonyos kölcsönhatások számára; a kezdeti egynyelvűség fokozatosan kétnyelvűséggé alakult át, miközben a sváb kulturális mintázat formailag erősen önszabályozó, közösségmegtartó rendszerként élt tovább. Ez azt jelenti, hogy állandó ellenőrzés alatt tartotta az idegen nyelvi és kulturális hatásokat, szabályozta azoknak a mértékét, óvta a közösséget a túlzásoktól, és hosszú évszázadok múltán is megőrizte, szinte a mai napig gyakorolva ezt a szerepét. A sváb kulturális mintázatok permanens funkciója a közösségi identitás szabályozása; a társadalmi önelképzelés szorosan összefügg az emlékezésessel. A társadalmi emlékezés pedig erősen múltorientált, legfontosabb építőelemei a történelem, a tárgyi és a szellemi hagyomány (a mítosz, a mondóka, a mese, a népdal, a népballada stb.). A kulturális mintá-

zatok azért is lényegesek, mert szimbólumokban konkretizálódik a közösségi hovatarozás tudata. Szimbólumértékük lehet a szokásoknak, a közösségi rendezvényeknek, a különféle hagyományoknak stb. A kollektív identitásról korábban elmondottakat immár kiegészíthetjük azzal, hogy ez a fajta énonozottság a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik.

E mellett az állandó szellemi kontroll mellett cserélte fel fokozatosan német-sváb jellegét magyar-svábra a legtöbb Nagykároly környéki közösség. Az így létrejövő nyelvi és kulturális állapotnak a jellemzőit a rendszerméleti szociológiában használatos autopoieszis elvével írhatjuk le. A fogalmat először Niklas Luhmann alkalmazta rendszerméleti szociológiájában. Olyan zárt, önszabályozó rendszerek jellemzője ez, amelyek kapcsolatban vannak környezetükkel, vagyis a többi rendszerrel, azonban mindazt, amit átvesznek belőlük, oly mértékben asszimilálják, hogy az átvett elem idegen eredetének, de legalábbis eredeti kontextusának kevés nyoma maradjon. A rendszer maga pedig annyiban változik, amennyiben az átvett és asszimilált elemek visszahatnak rá.³ Ha ilyen önszabályozó rendszernek tekintjük például a mezőfényi magyar-sváb közösség kultúráját, akkor érthetővé válik, hogy ami a „benszülött” számára zavartalanul saját, az még nem biztos, hogy „eredeti” is; lehet olyan mértékű is az asszimiláció, hogy a nyelvi-kulturális közösségben élő egyén nemcsak sajátjának, de eredetinek is tekinti az átvett motívumot. Az átadó kultúra néha megbotránkozik ezen, hiszen a szóban forgó motívumot ő is kultúrája saját, sőt eredeti mozzanatának hiszi. Ez rövid töprengésre ad alkalmat: „eredetin” nem feltétlenül azt kell értenünk, hogy egy szó, egy mondóka, egy dal, egy ételfajta valóban az illető kultúrából eredeztethető, hanem azt, hogy teljesen sajátta vált, idomult egy hagyományhoz. Eredeti kontextusa, idegen eredetének nyomai eltűntek a befogadó kultúra lakóinak tudatából: valamennyi nyelvi-kulturális motívum tökéletesen idomult ahhoz a funkcióhoz, amelyet új kontextusában betölt, és amelyet az átvevő közösség szán neki. A kultúra egy-

ségei, a kulturális elemek szabadon áramolhatnak egyik rendszerből a másikba (ezt nevezi az antropológia kulturális diffúzióknak), de az elválasztásra szolgáló határok lehetővé teszik, hogy az egyes kulturális rendszerek önmagukban is vizsgálhatók legyenek bármilyen konkrét időszakban.

Kutatói és értelmezői szempontunkból nagyon fontos, hogy annak, aki benne él egy kultúrában, a kölcsönzött elemek „eredetinek” számítanak, mert a szubjektivitás, az érzelmi kötődés teremt meg azt a kontextust, amely biztosítja a lehetőséget, hogy valamely nyelvi vagy kulturális kölcsönmotívum megtalálhassa végleges helyét a befogadó kultúrában. A földkerekség bármely kultúrájához hasonlóan a Nagykároly környéki svábokénak is az identitáskeresés és -alakítás a legfőbb funkciója, ugyanakkor egyedi motívumaival és sajátos nyelvvaltoztatásával gazdagítja és színesíti az egyetemes magyar kultúrát, létrehozva azt a sajátos szegmentumot, melynek lényegét a sváb-magyar kifejezéssel jelölhetjük. Magyar szemszögből megítélve ez a műveltségtípus szellemiségében, jellegében sváb, realizációiban magyar (hasonló példát hozhatunk még a magyar-szerb, a magyar-horvát, a magyar-román stb. kultúrából). Elsősorban alkalmazkodó kultúra, legfőbb célja a közösség életfeltételeinek biztonsága és folytonossága, tehát nem minden áron és nem teljes egészében asszimilálódó, sőt maga is asszimilál. Például a magyar nyelv hosszú mássalhangzóit ejtésben rövidíti, a szatmári nyelvjárás kettős hangzóit (diftongusait) leegyszerűsíti, a sváb kiejtéshez idomítja.⁴ A sajátjátétel itt már nem csupán akkulturációs kérdés, hanem mélyebb, életbölcseleti, létfilozófiai értelme van: a kollektív emlékezet nem egyszerűen a kulturális idegen elemet (motívumot) teszi sajátját, hanem az élet, a környezet külső, idegen oldalát formálja át bensővé, otthonossá. Az emlékezetnek az a struktúrája érvényesül itt, amelyet a német Erinnerung szó fejez ki leginkább, jelentése: 'a tapasztalat emlékezet általi bensővé tétele'. A pszichológiából kölcsönzött kifejezéssel élve, ugyanez a jelenség kulturális interiorizációknak is nevezhető, amely szintén bensővé tételt jelent, azzal a különb-

séggel, hogy itt az aktuális, konkrét tapasztalatok interiorizációjáról van szó. A magyar-sváb kultúra említett egvediségének és sajátosságának a megértéséhez tisztáznunk kell a magunk módján a magyar-sváb kettős identitás mibenlétét. Amint az eddigiekből is kiderült, a magyar-sváb azonosságtudat történelmi fejlemény, felváltója és egyben folytatója a német-sváb identitásnak, egy etnikumnak történelmi szükségszerűségéből létrehozott szellemi képződménye, mely egyformán tartalmaz sváb és magyar elemeket. Megteremtéséhez annyit vett át a magyar kultúrából, amennyit fennmaradásához szükségesnek tartott, az adaptáció mennyisége és intenzitása koronként és egyénenként mindig változó volt az etnikum eddigi háromszáz éves története folyamán. Ennek vannak történeti-politikai és szubjektív okai is, például a sváboknak a Szovjetunióba történő deportálása idején ajánlatos volt a névváltoztatás, mert a magyar család- és keresztnévűeknek nagyobb esélyük volt az itthonmaradásra. A társadalmi rétegződés szerinti vizsgálatból kiderülhet, hogy a gazdálkodó földműves kevesebbet vesz át a magyar kultúrából, mint a szélesebb körben mozgó, magának tágabb műveltségi horizontot kialakító értelmiségi. Ez a feltételezésünk megfordítva, a német-sváb kultúrára vonatkoztatva is igaz: a közösségi hierarchia alsó fokán élő egyének több motívumot őriznek meg az eredeti sváb identitásból, mint a felsőbb réteghez tartozó értelmiségiek. Ezért gyűjthetők ennek a kultúrának az archaikus elemei, megőrzött régiségek inkább a közösség idős paraszt férfijaitól és asszonyaitól.

A Nagykároly környéki svábok nyelv- és kultúráváltása, akkulturációja akkor a legintenzívebb, amikor Európában, különösen a Monarchiában rivalizáció alakul ki a magas és a népi kultúra között. Németországban a magaskultúra kialakítja a maga szabályozott nyelvi regiszterét, az egységes nemzeti nyelvet, és a tájnyelvi változatok (köztük a sváb) az alsó kulturális regiszterbe szorulnak. A svábul beszélő Friedrich Schiller is irodalmi német nyelven (Hochdeutsch) írja műveit, hozzájárulva a normatív változat elterjedéséhez. A 19. századi magyar művelődésben

a népnyelv mindvégig versenyképes marad a nemzeti kultúra és nemzeti irodalmi nyelv kialakításában. Hatott az európai nézet, miszerint a nép őrizte meg a nemzet eredeti kultúráját, s hogy a felsőbb társadalmi réteg magas kultúrája idegen (pl. német) eredetű. A nemzeti arisztokrácia többé-kevésbé kapcsolatban maradt az alacsony kulturális regiszterrel, így a népi kultúrának nagyobb esélye volt, hogy nemzeti értelemben „saját” mintázat alapjává váljon.⁵ Másik akkulturációt gyorsító tényező az oktatás, a kultúraváltó nemzedékek formális nevelése. Ez a kérdéskör egyfajta rosszalló szemrehányásként fogalmazódik meg a magyar nemzetpolitika felé a svábok történetéről íródott legtöbb népszerűsítő kiadványban, de egyes szakmunkákban is, melyekben egyfajta kulturális atrocitás, erőszakos elmagyarosítás áldozatának tekintik a német-sváb lakosságot. Megkíséreljük összefoglalni ennek a folyamatnak a kronológiáját: a Nagykároly környéki német-svábok eredeti tájszólásukat a 18. századi betelepülésüket követő másfél évszázadig szinte háborítatlanul meg tudták őrizni, mivel településeiken német volt az oktatás nyelve. Tulajdonképpen kultúraváltásuk az 1870-es években a magyar nyelvű oktatás bevezetésével kezdődött, és ez a folyamat a 20. század elejétől annyira felerősödött, hogy az 1930-as években már csak az idősebbek beszélték eredeti nyelvjárásukat. A témakör önkéntes „szakértői” leginkább a német-sváb közösség kollektív identitásvesztését sajnálják, úgy gondolják, hogy sajátos tájnyelvváltozatuk feladásával, illetve hátrányos helyzetbe kerülésével ez a közösség elveszítette önazonosságát. Véleményünk szerint az említett földrajzi régió sváb közösségei módosított formában ma is őrzik kollektív azonosságukat, kulturális mintázatukat, ha más nyelven is fogalmazzák azt meg.

Nem érdektelen tehát szót ejtenünk a kollektív identitásról, egy feltételezett vita kulcsfogalmáról. A kulturális emlékezetet vizsgáló Jan Assmann szerint a kollektív identitás azonosulás kérdése valamely kultúrában részt vevő egyének részéről: tehát „önmagában” nem létezik, csak úgy, ha egyesek hitet tesznek mellette. Megtartó

ereje attól függ, mennyire él elevenen a közösség tagjainak tudatában, mennyire képes motiválni a gondolkodásukat és a cselekedeteiket.⁶ A továbbiakban Assmann arról is értekezik, hogy a kérdéses kollektív identitás inkább fikció és metafora, mint kézzel fogható valóság, egyrészt mert tagjának lenni merőben szimbolikus gesztus, másrészt mert hiányzik belőle a másvalamire visszavezethetlenség mozzanata. Ezért a kollektív identitást bármikor fel lehet adni (ha csak nem nehezíti vagy teszi lehetetlenné ezt valamilyen külső kényszer), például kivándorlással vagy áttéréssel. A kollektív identitás az objektív és a szubjektív körülmények egybejárásából következtében a tartalmatlanságig fakulhat, illetve kiürülhet, attól még az élet megy tovább. Ezzel szemben az én-azonosságnak, az egyes egyén identitásának kiüresedése, meggyengülése vagy csorbulása patológikus, sőt végzetes következményekkel járhat. Ahhoz, hogy az egyén személyes identitást alakíthasson ki a másokkal való érintkezésben, közös „szimbolikus értelemvilágban” kell velük élnie. Csak akkor beszélhetünk kollektív identitásról, ha a közös vonás tudatossá válik, és az is marad. Assmann a biológiából vesz analóg példát az individuális és a kollektív identitás kapcsolatának szemléltetésére. Ahogy az ember életében az elpusztuló és a keletkező sejtek örökös keringése eredményezi a testi identitást, úgy építik ki és teremtik újra az egyes személyek a közös társadalmi-kulturális identitást. „Az interakció a közös nyelv, közös tudás és közös emlékek által kódolt és artikulált *kulturális értelmet*, vagyis a közös értékek, tapasztalatok, várankozások és értelmezések készletét tartja keringésben – ezek alkotják a társadalom »szimbolikus értelemvilágát«, illetve »világképét.«⁷

Mind az egyéni, mind pedig a közösségi identitásalakulásnak sajátossága, hogy külső egyensúlyra törekszik környezetével, ugyanakkor meg szeretné teremteni belső harmóniáját is. A Nagykároly környéki svábok áttelepítésük előtt is kettős identitásban éltek, azonban német-sváb identitásuk nem volt ennyire heterogén, nem tartalmazott ennyi eltérő karakterű nyelvi és kulturális

motívumot, mint három évszázada alakuló magyar-sváb önazonosságuk. Az eltérések okozta dilemmák miatt lassú és hosszan tartó, egyfolytában választási kényszerhelyzeteket generáló, döntéseket igénylő folyamat a Nagykároly környéki svábok akkulturációja. Ebben a felhalmozódási folyamatban és az etnikum társadalmi-kulturális evolúciójában, a biológiai evolúcióhoz hasonlóan, a kultúra szerkezete fokozatosan differenciálódott, ma funkciójának (feladatainak és szerepeinek) egyfajta szakosodása figyelhető meg. Ennek eredményeként a mai Nagykároly környéki magyar-sváb kultúra változatos formában létezik. Funkcionalitását és életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1989-es változásokat követően nem volt egyöntetű igény a német-sváb identitás visszaállítására, az 1920-as trianoni határmódosítást követően pedig nem alakult ki második alternatívaként a román-sváb identitás. Az importálható és újrateremtendő németországi kultúra és nyelv nem bizonyult alkalmas eszköznek a hagyományos sváb életforma kifejezésére és megfogalmazására. Ráadásul művelődéstörténetéhez nem tartozott fejlett írásbeliség, inkább az oralitás jellemezte, így nem volt rekonstruálható egy rögzített kulturális emlékezet sem, a szóbeli hagyomány pedig néhány generációt követően szinte teljesen kihalt, töredékes állapotában maradt fenn. Egy létrejövő írásbeliség a Nagykároly környéki német-sváb kultúra minőségi szintjét jelenthette volna, mint ahogy az erdélyi szászok és a bánáti svábok esetében ez meg is tör-

tént. A később (1920–1940 között) betelepített románok kultúrájának nem lehetett hatása a sváb közösségekre, mert ekkor már teljében volt az általunk említett akkulturációs folyamat, a magyar nyelvből és kultúrából történő kölcsönzés, értelmetlen lett volna egy újabb kultúrakölcsönzési folyamat beindítása. Ennek ellenére történtek erre is egyéni, elszigetelt kísérletek. Viszont érdekességként megemlíthetjük, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években Németországba kivándorolt Nagykároly környéki svábok között létrejött egy másfajta azonosságtudat, melynek szintén kettős jellege van, és fordítottja az itthoninak, német-magyar identitásként lehetne meghatározni, amelynek új eleme a német nyelv és kultúra. Az ottani közösség tagjai formálisan elsajátítják a német nyelvet és kultúrát, és vele párhuzamosan őrzik az itthon informálisan átörökölt magyar kulturális mintázatokat is. Továbbvitelükben azokat a modelleket és technikákat alkalmazzák, amelyeket családjukban láttak és tanultak el az idősebb nemzedéktől a magyar-sváb hagyományok őrzésében (magyar nyelvű misék, ünnepi hagyományok, étkezési szokások stb.). Vannak olyan itthon maradt szülők, akik erre a majdani identitásra, az esetleges németországi kitelepedésre gondolva már itthon formálisan is felkészítik gyermekeiket, és német óvodai, illetve iskolai csoportokba íratják őket. Nem tudva azt, hogy a megszerzett, tudatosan kiküzdött hovatartozás egészen más egyéni és kollektív tudatot ébreszt, mint a velünk született.

■ JEGYZETEK

1. Ruth Benedict: *Patterns of Culture*. London, 1945.
2. Borsányi László: A kultúra fogalmától a kultúra tudományáig. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.) *A magyar kulturális antropológia története*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008. 145–160.
3. L. Szociológiaelmélet. Szerk. Julius Morel – Eva Bauer – Tamás Meleghy – Heinz-Jürgen Niedenzu – Max Preglau – Helmut Staubmann. Ford. Berényi Gábor, Osiris, Bp., 2000 (1997). 227.
4. Vö. Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvújítás magánhangzó rendszere. *Kriterion*, Buk., 1973.
5. Vö. S. Varga Pál: Akkulturációs stratégiák a XIX. századi magyar irodalomban. *Hitel* 2009. okt., 94–101.
6. Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999. 131.
7. Jan Assmann i. m. 139.